

Rönnbäck, riksintressen och den svenska gruvindustrin

Referensmaterial till case: Rönnbäck, riksintressen och den svenska gruvindustrin

Den planerade Rönnbäcksgruvan i Björkvattdalen

Den planerade gruvan i Björkvattdalen, den så kallade Rönnbäcksgruvan, planeras ligga över en areal ungefär lika stor som Uppsala stad. Den är omkring 8 kilometer lång och 6 kilometer bred. Exakta var gränserna ska gå är inte fastslaget. Här ska tre stora dagbrott ligga för att bryta framför allt nickel, men även kobolt. Inom området ska också avfallsdammar anläggas, samt vägar, maskinhallar, kontor, etcetera. Fyndigheten har varit känd sedan 1970-talet då gruvbolaget Boliden provborrade i området och ägde det som på den tiden kallades utmålskoncessioner. På den tiden var dock efterfrågan på världsmarknaden inte tillräckligt stor för att en gruva skulle vara ekonomiskt genomförbar.

Ett av dagbrotten, eller koncessionerna, ligger öster om Storbjörkvattnet, lite söder om byn Lövlund, på det så kallade Sundsberget; ett annat ska ligga ute på Rönnbäcknäset, den stora ön mitt i sjön; och det tredje ska ligga söder om sjön, på Vinberget. Gruvområdet sträcker sig alltså över hela sjön, i nordost-sydvästlig riktning. Avfallsdammar vill Länsstyrelsen ska ligga i sjön, inte på mark, av miljöskäl.

Den stora majoriteten av marken är så kallad kronoöverloppsmark och stora delar av det som ligger under vatten var mark som inför dämningen 1962 avvittrades till vattenkraften.

Överallt inom gruvområdet finns alltså vatten. Gruvor släpper alltid ut giftiga substanser i någon utsträckning.¹ Dels är det rester från sprängmedel, men framför allt lakas gruvavfall ur över tid. Bly, kvicksilver, kadmium, arsenik, koppar och zink är vanligt förekommande restprodukter som letar sig ut i vatten och alltså ekosystem. Avfallet finns kvar under mycket lång tid. I Uppland, till exempel, finns många små bruksorter där man tidigare bearbetade järn där det ännu – 100 år senare eller mer – är otjänligt att odla mat i jorden. Hur dessa ämnen påverkar ekosystem och människor är svårt eller omöjligt att förutsäga med exakthet. Nedströms Rönnbäcksgruvan finns bland annat Storuman (centralort i kommunen), Lycksele och Umeå. Umeälven, som Storbjörkvattnet och Gardiken rinner vidare i, är vattentäkt till ca 200 000 människor. Dessa skulle drabbas vid vattenföroreningar.

Berggrunden i området innehåller också asbest som vid sprängning hamnar i luften, kan spridas över stora områden med vinden, och är cancerframkallande. Exakt vilka mängder asbest som finns i berggrunden är dock företagshemligheter som endast finns

1 Som ett litet exempel kan man titta på Västerbottenskurirens kartläggning av gruvor i länet: <http://www.vk.se/764107/sa-mycket-slapper-gruvorna-ut>.

tillgänglig för gruvbolaget (Nickel Mountain) och Bergsstaten (för utförligare beskrivning av Bergsstaten, se nedan). Senare i tillståndsprocessen kommer också mark- och miljödomstolen få ta del av upplysningarna.

Rönnbäcksgruvan är ett så kallat riksintresse.² Riksintresse kan avse områden eller platser som anses viktiga ur nationell synpunkt. Det finns flera olika riksintressen, bland annat mineralfyndigheter, friluftsliv, rennäring, totalförsvar och naturvård. Riksintresset för mineralfyndigheter regleras enligt Miljöbalken kap 3, § 7 (som citeras nedan), och utses av SGU (Sveriges geologiska undersökning) enligt "Förordningen om hushållning med mark och vattenområden m.m."³

Om en mineralfyndighet anses vara tillräckligt unik och ekonomiskt brytbar vid ansökan om bearbetningskoncession (mer om vad bearbetningskoncession är nedan) kan den bli utsedd till riksintresse av SGU. SGU har hittills fattat beslut om 140 riksintressanta fyndigheter. Boverket och Länsstyrelsen i berört län är remissinstanser vilket betyder att de ombeds komma med input i hur riksintresset ska utformas av SGU. SGU behöver dock inte ta remissinstansernas synpunkter i beaktande om myndigheternas åsikter går i sår – det är endast SGU som fattar beslut om huruvida fyndigheter ska bli riksintressen. Om så en bearbetningskoncession överklagas med hänvisning till att det finns andra, konflikterande riksintressen på samma plats hamnar det hos regeringen att avgöra vilket av riksintressena som ska gå före. I fallet med Rönnbäcksgruvan är området kring Rönnbäcksnäset klassat som riksintresse för rennäringen av Vapstens sameby. För rennäringen är det Sametinget den myndighet som beslutar om riksintresse. Norr om Vinberget, alltså den smala remsan land mellan den branta sluttningen till Vinbergets topp och sjön, förbi Näverliden och byn Rönnbäcken, har samebyn pekat ut just det området som både ett så kallat kärnområde och strategisk plats på grund av att det är trångt för renarna att ta sig förbi just där på grund av bebyggelse (vilket säkerligen inkluderar även fördämningen av Gardiken, vilket gjort passagen ännu trängre i och med vattenhöjningen).⁴ Den här passagen är mycket viktig för att kunna föra renarna till och från sommarbetet på Södra Storfjället och vinterbetet nere i skogarna runt Storuman. Rennäringens riksintresse i området är mycket större till ytan än mineralintresset, men just den här passagen är kritisk.

Samma yta, ungefär en fjärdedels kvadratkilometer, är alltså både riksintresse för mineralfyndigheten och rennäringen i Vapstens sameby, och det är just nu på regeringens bord att besluta vilket av riksintressena som ska få förtur i det här fallet. De bägge riksintressena utesluter i praktiken varandra, även om Länsstyrelsen, i sitt remissvar till SGU, betonade att gruvan skulle anläggas på skonsammast möjliga sätt för rennäringen. Boverket hade inga invändningar mot SGU:s beslut. Själva gränsdragningen för riksintresset för mineralfyndigheten täcker inte in hela gruvområdet utan fokuserar på bearbetningskoncessionerna (mer om det nedan). SGU skriver dock i sitt beslut att man i praktiken ser ett större område som nödvändigt för att utvinning av mineralen ska vara möjlig.

2 <http://www.sgu.se/dokument/riksintressen/46-352-2010.pdf>.

3 <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19980896.htm>.

4 <http://sametinget.se/9428>.

Reglering av svensk gruvverksamhet - Bergsstaten, lagstiftning och tillståndprocesser

Den myndighet som i Sverige beslutar om allt som rör gruvverksamhet heter Bergsstaten och är en del av SGU, Sveriges geologiska undersökning. Chefen för Bergsstaten kallas Bergmästare. Bergsstatens kontor är i Luleå och dess uppdrag är att vara "en aktiv och effektiv tillstånds-, tillsyns- och informationsverksamhet [som] ska möjliggöra undersökning och utvinning av de mineraliska ämnen som omfattas av minerallagen."⁵ Minerallagen, som Bergsstaten följer, gäller "undersökning och bearbetning av fyndigheter på egen eller annans mark" av så kallade koncessionsmineral.⁶ Även viktigt här är Mineralförordningen. En förordning är en regerings styrning utifrån rådande lagstiftning (som alltså stiftas av riksdagen) för att komplettera lagstiftningen. Mineralförordningen berör främst detaljer som mineralagen inte berör, till exempel vilka dokument som ska finnas med i vissa ansökningar.⁷

Tillståndprocessen för att öppna en gruva går i flera steg. I Malå har SGU ett Mineralinformationskontor där myndigheten tillhandahåller för vem som helst att undersöka borrhärdar som myndigheten tagit över hela landet. Det är vanligtvis ett första steg att här finna ett intressant område för ett bolag att undersöka vidare. Internationellt sett är den här öppenheten mycket ovanlig, vilket också var anledningen till varför SGU:s Mineralinformationskontor öppnades för vem som helst, även internationella gruvbolag. Det skedde 1991, för att locka utländskt kapital till Sverige under den dåvarande ekonomiska krisen.

Efter Malå ansöker ett gruvbolag hos Bergmästaren att få så kallat undersökningstillstånd. Undersökningstillstånd ger innehavaren ensamrätt till att provborra samt företräde till eventuella fynd. Under undersökningsprocessen lämnar bolaget in en så kallad arbetsplan som ska redovisa vad de tänker göra. Den här prövas av Bergsstaten men lämnas även på remiss till Länsstyrelsen i det berörda länet. Men i slutändan är det Bergsstaten som fattar beslut om undersökningstillstånd. Länsstyrelsens främsta uppdrag är att utvärdera om det finns motstridiga riksintressen och negativa effekter på natur- och kulturmiljö.

Därefter ansöker bolaget om så kallad bearbetningskoncession. Det skulle kunna översättas till "gruvtillstånd". Med ansökan lämnar bolaget in en miljökonsekvensbeskrivning (MKB) – i regel utförd av en av bolaget betald miljökonsult – som ämnar besvara hur väl koncessionsansökan överensstämmer med kapitel 3 och 4 i miljöbalken. I kapitel 3, §1, står:

Mark- och vattenområden skall användas för det eller de ändamål för vilka områdena är mest lämpade med hänsyn till beskaffenhet och läge samt föreliggande behov. Företräde skall ges sådan användning som medför en från allmän synpunkt god hushållning.

5 <http://www.bergsstaten.se>

6 <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19910045.HTM>

7 <http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19920285.htm>

Och i kap 3, § 7 står:

Mark- och vattenområden som innehåller värdefulla ämnen eller material skall så långt möjligt skyddas mot åtgärder som kan påtagligt försvåra utvinningen av dessa. ... Områden som innehåller fyndigheter av ämnen eller material som är av riksintresse skall skyddas mot åtgärder som avses i första stycket.

Bergmästaren fattar beslut om koncessionstillstånd utifrån bolagets MKB. En bearbetningskoncession är vanligtvis över ett litet område precis där sprängning ska ske, själva brottet, inte över ett helt område där avfallsdammar, vägar, byggnader, etc, ska finnas.

Men det är inte klart än. Först måste bolaget också få tillstånd av mark- och miljödomstolen enligt tredje avdelningen kapitel 9 i Miljöbalken, "Miljöfarlig verksamhet och hälsoskydd". Till denna prövning måste bolag fördjupa sin MKB med avsevärt material och här prövas hela anläggningen av gruvan, inte bara själva brotten. Fortfarande är det konsulter avlönade av bolaget som gör undersökningen.

Efter att bolaget fått godkännande i mark- och miljödomstolen kan gruvan öppnas. De enda som har rätt att överklaga i dessa processer är markägare som äger mark i områdena som bolaget begär tillstånd för. Även om du äger mark eller andra rättigheter precis bredvid är du inte formellt sakägare och har därmed inte något att säga till om i saken. Särskilt är det här ett problem med bearbetningskoncessioner eftersom dessa vanligtvis är över ett relativt litet område – alltså är det få som äger mark där – samtidigt som gruvans område i praktiken kommer bli mycket större. Det är inte alls säkert att en överklagan gör mycket mer än saktar ner tillståndsprocessen.

Markägare som äger mark på koncessionsområde har rätt till ersättning från gruvbolaget på 1,5 promille av malmvärdet från malmen som produceras på hans mark per år. Staten tar också ut en särskild malmersättning, inte skatt, på 0,5 promille av malmvärdet per år. Det resulterade 2012 i lite drygt en miljon kronor till den svenska staten i ersättning. Tre fjärdedelar av ersättningen, 1,5 promille, tillfaller alltså markägare där bearbetningskoncessioner ligger, och en fjärdedel, 0,5 promille, tillfaller staten. Om Svenska staten alltså fick en miljon i mineralersättning betyder det att mineral bröts i Sverige till ett värde av över 2 miljarder kronor 2012. Formellt sett är gruvverksamhet alltså skattefritt, förutom vanlig bolagsskatt, arbetsgivaravgifter, etcetera, precis som alla andra företag. Det finns inte heller något system som ger ersättning till kommunen där en gruva finns. Det här har kritiserats både från kommunalt håll och på nationell nivå från Vänsterpartiet. Vänsterpartiet är det enda partiet som lagt fram förslag på införandet av en mineralskatt, och då föreslagit att den ska ligga på 10 % av malmvärdet. Miljöpartiet vill också ändra minerallagen för att säkerställa en större återbäring från gruvor till kommunerna. Sverige är extremt "billigt" att bedriva gruva i. I Australien, till exempel, en stor gruvnation, är mineralskatten på 30 %.⁸

8 <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=109&artikel=5442782>.

Gruvbolaget i fråga: Nickel Mountain och IGE

Gruvbolaget som visat intresse för Björkvattendalen heter Nickel Mountain Resources.⁹ Bolaget har, enligt egen utsago, ett långsiktigt mål ”att bli en framträdande medelstor nickelproducent som tillvaratar möjligheter både i Norden och i andra regioner globalt”.¹⁰ Nickel Mountain äger en rad undersökningstillstånd som bolaget ansökt och fått beviljade sedan mitten av 00-talet. De har också beviljats tre bearbetningskoncessioner (Sundsberget, Rönnbäcksnäset och Vinberget). Samtliga koncessioner har dock överklagats, så deras framtid är osäker. Bolaget har också en så kallad provbrytningskoncession för ett mindre område nedanför Vinberget, där de har provbrutit malm. I Björkvattendalen har Nickel Mountain Resources gjort investeringar i förberedande arbete, provborrningar och konsulter. Nickelfyndigheten beräknas innehålla 670 miljoner ton, med en relativt låg nickelhalt på 0,2 %.¹¹

Nickel Mountain är ett helägt dotterbolag till bolaget IGE Resources (International Gold Exploration Resources).¹² IGE har bland annat guld och diamantruvor i Demokratiska republiken i Kongo (DRC), Angola och Sydafrika. IGE och således Nickel Mountain har det senaste året varit del i olika härvor. IGE:s huvudägare, Alluvia Mining och Amarant Mining – med säte i Dubai – köpte bolaget Ghana Gold från IGE:s systerbolag Mineral Invest. Bara två veckor därefter skulle IGE köpa Ghana Gold från Alluvia Mining för 50 miljoner kronor.¹³ Men beslutet stoppades av en grupp minoritetsägare innan affären var slutförd. Men de 50 miljonerna, merparten av IGE:s kapital, som IGE alltså betalade till Alluvia, är borta. Många av styrelseledamöterna i de olika bolagen har kopplingar till varandra och i några fall är det samma personer som sitter i de olika bolagens styrelser. IGE:s revisorer hoppade i våras av och anmälde Ghana Gold-affären till ekobrottsmyndigheten, som fortfarande inte är klar med sin utredning, och både IGE och systerbolaget Mineral Invest bötfälldes och är köpstoppade på sina respektive börser. Ekobrottsmyndigheten har gjort räder mot IGE och Mineral Invest, som delar lokaler invid Hötorget i Stockholm. Anklagelserna kan i korthet sammanfattas som att styrelserna i de olika bolagen sålt och lånat tillgångar till varandra på bekostnad av aktieägarna, vilket kan bryta mot aktiebolagslagen. Då IGE var i akut ekonomisk kris lånade ett annat bolag, Altro Invest AB, ut 2 miljoner kronor till IGE.¹⁴ IGE kräver också tillbaka de 50 miljonerna från Alluvia Mining samtidigt som man för andra gången inom ett år gör en ommöblering i styrelsen.¹⁵

I vintras gick Nickel Mountain ut i media och meddelade att Rönnbäcksgruvan ”ligger på is”. De påstod sig inte vara drivande i frågan för tillfället. Men bland motståndarna

9 <http://www.nickelmountain.se/eng/>

10 <http://www.nickelmountain.se/>

11 <http://www.svt.se/nyheter/regionalt/vasterbottensnytt/mork-prognos-for-nickelgruva>

12 www.ige.se

13 <http://www.di.se/artiklar/2013/9/27/rad-mot-gruvbolag/>

14 http://www.ige.se/Pressreleases.aspx?r_id=814421

15 http://www.realtid.se/ArticlePages/201308/05/20130805011806_Realtid758/20130805011806_Realtid758.dbp.asp

till gruvan som bor i trakten är skepsisen stor mot det här meddelandet. Det spekuleras bland lokalbefolkningen att det kan vara ett sätt att lugna eller splittra motståndet mot gruvplanerna. Koncessionerna som bolaget äger är giltiga till år 2035. Eftersom bolaget inte har någon gruva ännu är man dessutom ofta tydlig med att kalla det för ett prospekteringsbolag istället för gruvbolag.

Nickel Mountain delar IGE:s generella uppförandekod med avseende på gruvbrytning och relationer till lokalsamhället. På hemsidan skriver man bland annat att: "Nickel Mountain har som målsättning att verka för en levande och öppen dialog med lokala intressenter som berörs av vår verksamhet. Nickel Mountain har som ambition att ständigt förbättra arbetsmetodiken. Därför uppmuntrar och välkomnar vi alla förslag och initiativ som kan utveckla vår verksamhet."¹⁶

Gruvans fördelar – en levande landsbygd, arbetstillfällen och infrastrukturinvesteringar?

För att förstå varför en gruva är på väg att bli av i Rönnbäck måste man förstå vad en gruva kan ge.

Nationell nivå. Arbetstillfällen och arbetsskapande åtgärder har en central roll i den nationella politiska debatten. Alla riksdagspartier sätter, tillsammans med svenska väljare, arbetstillfällen högt upp på listan över viktiga framtidsfrågor. Hur sysselsättning skapas, eller inte skapas, debatterar politiska partier om – men inte frågans självklarhet på den politiska agendan. Ambitionen är att sätta fler i arbete, inte minst för att klara av att hantera försörjningsbalansen mellan de som arbetar och de som försörjs av de som förvärvsarbetar (inklusive barn, pensionärer, sjuka, studerande och arbetslösa). Den svenska trenden är att allt färre i arbete behöver försörja allt fler, en trend som på sikt är ohållbar inom rådande samhällsstruktur. Ett välfärdssamhälle bygger på att många arbetar och betalar skatt som finansierar den gemensamma nyttan (detta gäller också på lokal och regional nivå). Sverige är också ett konjunkturkänsligt land eftersom landets ekonomi till stor del bygger på export. När ekonomin "går dåligt" i resten av världen, sjunker Sveriges intäkter från exporten. Så det råder inget tvivel om att sysselsättningspolitik är viktigt, särskilt i tider av ostadig världsekonomi.

Gruvor kan ge arbetstillfällen, både direkt och indirekt. Om Rönnbäcksgruvan skulle bli av kommer det med stor sannolikhet att leda till ett uppsving för lokal handel, hus- och markpriser, skola, vård och omsorg. Boliden, ett av Sveriges största och äldsta gruvbolag, räknar med att de för varje gruvarbetare skapar 0,5 jobb i kringliggande verksamheter.¹⁷ Häri ligger till stor del lockelsen för kommunerna där gruvor planeras. Ofta handlar det om glesbygdskommuner som under årtionden har sett sin befolkning minska på grund av utflyttning, som till viss del är på grund av brist på arbete. Skogsbruket, till exempel, som brukade anställa stora mängder människor för bara

16 <http://www.nickelmountain.se/swe/om-oss/uppforandekod/>

17 Lennart Evrell, VD och koncernchef Boliden, under föredrag på Framtidens gruv- och mineraldagar 2013, den 29:e januari 2013.

några årtionden sedan, är nu så pass mekaniserat och ekonomiskt rationellt att det som på 1950-talet krävde 40 man och tio hästar en vecka att utföra idag görs av en person på en dag.¹⁸ Storuman är en sådan kommun.

Att öppna en stor gruva kräver också investeringar av olika slag. Framför allt handlar det om investeringar i teknik på själva gruvområdet som gruvbolaget gör. Men det krävs ofta också investeringar i infrastruktur som vägar, järnvägar och kraftnät. I dessa infrastruktursatsningar går ofta staten in som finansiär, delvis eller helt, och de har ofta betydelse för fler kommuner än bara den kommunen där gruvan är. Storuman kommun, för att ta Rönnbäcksgruvan som exempel, ser storligen fram mot dessa investeringar i kommunen – både i själva gruvan och i infrastrukturen.¹⁹ Investeringarna ger också utslag på många andra kommuner. Till exempel finns det ett forskningsprojekt som Sverige, Norge och Finland har tillsammans som ska utvärdera om det skulle vara ekonomiskt lönsamt att investera i en sammanhängande järnväg i ost-västlig riktning, genom fjällen, och med en bro/tunnel över Östersjön (Kvarken) i höjd med Umeå.²⁰ Infrastrukturen kan alltså få betydelse för långt många fler kommuner än Storuman. Dessutom kommer det krävas ett inte så litet antal arbetare, som betalar skatt i kommunerna förhoppningsvis, för att anlägga all denna infrastruktur. Återigen är jobbfrågan central. Så inte nog med att gruvan skapar arbetstillfällen i själva gruvan, eller i omgivande samhället – den skapar också jobb av mer tillfällig art i själva anläggandet av gruvan och utbyggnaden av infrastrukturen som gruvan kräver.

Särskilt i Norrland finns också en historia av att stora bolag eller staten (Vattenfall, LKAB, Boliden) exploaterar naturresurser i stor skala och samtidigt anställer nära nog allt folk i bygden. En sådan tradition finns inte på samma sätt i söder där de orter där storbolag varit aktiva i större utsträckning förädlar naturresurser (SSAB, Volvo, Saab, etcetera). Detta bidrar till att skapa en bild av vad ett lokalsamhälle kan förvänta sig vid en nyetablering av en extraherande industri.

Gruvnaeringen är också en svensk exportindustri, och en ny gruva har potential att skapa ett inflöde av utländskt kapital in i landet. När nu särskilt Kinas och Indiens ekonomier växer ökar ständigt efterfrågan på metaller, varför metallpriser stigit kraftigt. I slutändan kommer en relativt stor del av dessa metaller tillbaka till det globala nord i förädlad form av maskiner och elektronik, men växande länder behöver också stora volymer av mineraler och metaller för sin egen teknik- och infrastrukturutveckling. Om människor i länder som är eller tidigare har varit fattiga ska få tillgång till den nivå av välfärd som vi i globala nord åtnjuter och har åtnjutit under lång tid måste utbudet på billiga och högkvalitativa metaller och mineraler öka. Man kan därför se det som solidariskt att gruvor nu anläggs i globala nord i större utsträckning.

Ett annat vanligt argument, som bland andra Sveriges Näringsminister och Miljöminister, tillsammans med företrädare från den svenska gruvindustrin, nyligen gav

18 Po Tidholm, Norrland, s. 41.

19 http://www.storuman.se/templates/Page_2col.aspx?id=2940.

20 <http://www.vk.se/773449/ny-jarnvag-och-kvarkenbro>.

uttryck för i en debattartikel i Dagens Industri är ungefär så här: För att uppnå en hållbar utveckling behöver vi miljövänligt teknik, och för det behöver vi metaller och mineraler, så alltså måste vi ha gruvor för att nå en hållbar utveckling. Gruvor behövs därför för hållbarhet.²¹ Gruvor ses då som ett nödvändigt ont för att uppnå en hållbar utveckling.

Björkvattsdalen och samerna²²

I västra Västerbotten finns en dalgång som heter Björkvattsdalen. Björkvattsdalens nordvästra ände ligger ungefär en halvmil sydväst om Tärnaby och ett par mil söder från Hemavan. Inga stora vägar går igenom Björkvattsdalen, ingen järnväg. Dalgången domineras av sjön Stor-Björkvattnet. Sjön smalnar av åt sydöst, förbi Kaunatsnäset och Rönnbäcksnäset, och blir sedan Lill-Björkvattnet som sedan, efter att Aavjaevrie fyller på med sitt vatten från nord via Ajaureforsen, blir sjön Gardiken. Runt sjöstystemet finns granskog, tallskog och uppför sluttningarna björkskog. I skogarna jagar människor i bygden älg, orre och tjäder bland annat. Man plockar svamp och bär och hämtar ved. Björn finns det gott om. Dalripan, som jagades mycket förr, förekommer enbart i mycket liten utsträckning sedan riksdagen beslöt att öppna upp småviltsjakten 1993, den så kallade fria småviltsjakten. Här finns också god odlingsmark, vilket är mycket ovanligt så här långt in i fjällvärden, och människor har kombinerat jakten och fisket med jordbruk under mycket lång tid.

21 <http://www.di.se/artiklar/2013/2/12/debatt-hallbarhet-kraver-gruvor/>.

22 Det är svårt att skriva om "samerna". Det beror framför allt på lokala skillnader – den svenska delen av Sápmi är nära en tredjedel av Sveriges yta, och omständigheterna är vitt skilda från en plats till en annan. Det finns flera olika samiska språk och kulturella särarter. Det här avsnittet syftar främst till att ge en övergripande förståelse av samernas sena historia, med särskilt fokus på samer i Björkvattsdalen. Min beskrivning i det här avsnittet är främst hämtat från min läsning av Lars Norbergs (Udtjallas) *Begrav mitt hjärta vid Udtjajaure*, Po Tidholms *Norrand*, Patrik Lanttos *Läppväsendet: Tällämpningen av svensk samepolitik 1885-1971*, Lennart Lundmarks *Stulet land*, och Ryd & Cramér *Tusen år i Lappmarken*. Särskilt den senare har varit viktig för att förstå den juridiska historien. Cramér räknas som Sveriges främsta kännare av samisk juridisk historia och har bland annat varit sameombudsman i 35 år. Vidare har jag också gjort intervjuer med bosatta i Björkvattsdalen.

Bild 1: Karta över Björkvattsdalen. Källa: Fjällinventeringen. Västerbottens museum.

En övervägande majoritet av befolkningen i Björkvattsdalen är samer. De har namn som Persson, Östergren eller Bengtsson dels för att den Svenska Kyrkan inte skrev in samiska namn i kyrkböckerna under lång tid, och dels för att det mesta som var samiskt under lång tid, särskilt i början av 1900-talet, sågs som fult, ofta även av samerna själva. Det sydsamiska språket har systematiskt diskriminerats och svenska är det vanligast talade språket.

För samerna förr var Björkvattsdalen en enastående bra plats. Här var det tillräckligt gott om odlingsmöjligheter för att männen skulle kunna lämna fru och barn i stuga, så att de slapp det hårda livet i kåtan. "Inga barn behövde längre frysa ihjäl i ackjan".²³ För här, i Björkvattsdalen, kunde man bygga en stuga för familjen, ha ett par getter och kanske en ko, och ett potatisland. Där kunde familjen ha det gott och tryggt medan männen var ute i skog och fjäll och följde renarna. Dessa samer var alltså både jordbrukare och renskötare. Detta orsakade dock problem med den svenska staten. Under senare delen av 1800-talet och ända till 1971 var den formella svenska policyn att "lapp ska vara lapp."²⁴ Det innebar framför allt att man separerade mellan renskötande samer och jordbrukande, "svenska" bönder, men det innebar också att man separerade mellan renskötande samer och andra samer. Rennäringen, att bo i kåta (inte hus), och nomadism sågs som det som definierade vad det var att vara same. Resultatet blev att lappfogdarna²⁵ tvingade folk att välja – antingen har ni renar, är nomadiserande och bor i kåta, eller så är ni bofasta jordbrukare och mister er renskötselrätt, och blir "svenskar". Många valde att säga upp sin renskötselrätt och istället bli bofasta. I den tidiga

23 Citat från intervju med Sture Östergren, 83 år gammal, bosatt i Björkvattsdalen.

24 Patrik Lantto, Lappväsendet, s. 24.

25 Lappfogdeväsendet inlemdes senare i Länsstyrelsen.

koloniseringen av lappmarkerna var nybyggarna nästan uteslutande samer som valde att bli bofasta och därmed "svenskar".

Riksdagen beslutar om en ny renbeteslag 1928. Detta är 7 år efter att man i Uppsala inrättat världens första forskningsinstitut för rasbiologi på Riksdagens beslut, 68 år efter att Karolinska Institutet inlett skullmätningar av samer, och 49 år efter att den tyska professorn Rudolf Virchow – medlem i den svenska Kungliga Vetenskapsakademien sedan 1861 – importerat nordsamer till en zoofirma i Tyskland. I den står att rennäringen ska styras i detalj av ett Lappväsende, som alltså gavs makt över lappbyarna. Det här var ett system kraftigt influerat av den gängse rasismen – samerna sågs som oförmögna att sköta sig själva. Vidare bestämdes att bara de som var renägare kunde vara medlemmar i lappbyarna. Det här var ett olagligt ingrepp eftersom civilrätt och privaträtt är överordnad näringsrätt, som alltså renbeteslagen var.²⁶ Effekten – som är högst aktuell än idag, och (enligt Ryd & Cramér) fortfarande olaglig – är att den same som inte ärvt renskötselrätt har mycket svårt att bli medlem i en sameby. Renbeteslagen i sin helhet var också i sig olaglig. Staten har inte rätt att upphäva privaträtt utan mandat eller att ge ersättning till de som berövas rättigheterna, vilket staten inte hade eller gjorde. Det regleras i svensk grundlag.²⁷

Samerna påverkades också av de förhandlingar som Sverige, Norge och Ryssland förde under 1800-talet om hur man skulle tillåta samer att passera riksgränserna (Finland tillhörde på denna tid Ryssland, efter kriget med Sverige 1808-9). Förhandlingarna ägde rum under flera årtionden och i olika omgångar. De riksgränser vi idag tar för givna har aldrig funnits i Sápmi, samernas land, och är konstruktioner som sällan följer naturens egna gränsdragningar. Renen bryr sig inte heller särskilt mycket om streck på kartor och rörde sig bekvämast från de nordligaste delarna från fjällen i Sverige till kusten i Nordnorge. Samma sak med gränsen mellan Ryssland (Finland) och Nordnorge. Så frågan om i vilken utsträckning samer skulle ha rätt att ta sina renar över riksgränserna var mycket viktigt för samerna. Förhandlingarna bröt av olika anledningar ihop och samerna förbjöds att passera den svensk-norska och rysk-norska gränsen. Framför allt berodde det här på ett rasistiskt Storting i Oslo, som den svenska regeringen gav befogenhet att föra talan.²⁸ Ryssland erbjöd till och med att Norge skulle få landområden i norra Finland för att samerna skulle kunna fortsätta med sitt leverne, men Stortinget avsåg erbjudandet.²⁹ Resultatet blev att mängder med samer – och renar – var tvugna att flytta söderut genom Sverige. Under åren och till och med årtiondena som följde emigrerade många nordsamer söderut genom Sverige, till och med så långt söderut som till Hälsingland, med sina renar, för att undvika betesbristen i norra Lappland. Många tvångsförflyttades. De sista förflyttningarna gjordes så sent som 1947.

Dessa nordsamer kom också till Storuman kommun och Björkvattsdalen. Det var sällan stor hostilitet mellan de nya och de gamla samerna, men i Björkvattsdalen var de flesta samerna bofasta och många saknade renskötselrätt. Dessutom använde sig

26 Ryd & Cramér, Tusen år i Lappmarken, s. 186.

27 Udtjalasse, Begrav mitt hjärta vid Udtjajaure, s. 66

28 Norge och Sverige var under den här tiden i förbund.

29 Ryd & Cramér, s. 120 ff.

nordsamerna oftare av en mer expansiv form av renskötsel som krävde större resurser. När så renbeteslagen 1928 träder i kraft, och gör ett yxhugg mellan renskötande samer och icke renskötande samer, resulterar det i att många samer, inklusive många från Björkvattsdalen, inte enligt lagen definieras som samer eftersom de inte håller renar. Många som är med i Vapstens sameby i Björkvattsdalen är därför från början invandrade nordsamer. Dessa två grupper – nordsamer och sydsamer – talar också olika språk.

De icke renskötande samiska barnen – "osamer" eller "övrigt folk" – inlemrades i större utsträckning i det svenska skolsystemet som barn eftersom de formellt inte betraktades som samer. I skolan var de samiska språken förbjudna under större delen av 1900-talet. Resultatet av detta, i sin tur, blev att många förlorade sitt samiska språk. Det här har relevans idag då man kan bli upptagen i Sametingets röstlängd – alltså den moderna definitionen av same – om man själv, ens föräldrar eller mor-/farföräldrar talar eller har talat samiska i hemmet, samt att man identifierar sig som same.³⁰ Resultatet av all den här politiken är att många samer i Björkvattsdalen förlorat språk och därmed formell identitet som just samer, även om de identifierar sig själva som samer.

Vidare betyder det här att det är problematiskt när man likställer renskötsel och med samer. Majoriteten av samer, Sveriges enda urfolk, är inte renägare. Att ge samebyar och därmed renägare rättigheter är inte samma sak som att ge det samiska folket rättigheter. Att ta samebyar, alltså renskötseln, i beaktande när det handlar om exploatering av naturresurser är inte samma sak som att ta det samiska folket eller kulturen i beaktande. Renen är fortfarande av stor symbolisk vikt – och reell vikt när det gäller mat och inkomst – för samefolket i helhet, men det är långt ifrån alla samer som helt eller ens delvis livnär sig på renen.

Tidigare, innan industrialiseringen, och inte minst innan det industriella skogsbruket som slog igenom i mitten av 1800-talet, ägde individuella samiska familjer rätt till så kallade "lapps katteland". Dessa var i regel stora områden där familjerna ägde renskötselrätt, jakt- och fiskerätt, som man också betalade skatt för. Gemensamt förvaltades lapps katteländen genom lappbyn i ett område. Att man betalade skatt är viktigt eftersom man med skatt får rättigheter. Dessa land var så kallade skatteland, en juridisk kategori, och samerna hade samma rättigheter till dessa landområden som bönder hade till sin odlade mark. Att samerna betalade skatt till svenska kronan hade varit det starkaste argumentet till att det som idag är norra Sverige är Sverige, att gränserna drogs där de drogs, vid gränsdragningen mellan Sverige och Danmark-Norge 1751. Svenska staten kunde bevisa att vissa landområdet var svenskt territorium eftersom befolkningen där – samerna – betalade skatt till svenska kronan. Hade inte samerna runt Gírunavaara, till exempel, betalat skatt till svenska kronan hade inte Kiruna och malmberget tillhört Sverige idag.

När så skogen började få ett värde för den växande industrin började de lokala förvaltningsdomstolarna och Länsstyrelserna istället kalla dessa lapps katteland för "kronoöverloppsmark". Nu fräntogs samerna enorma arealer som sattes i statens ägo genom penndrag av byråkrater och rasistiska domstolar. Kronoöverloppsmark är ingen

30 <http://www.sametinget.se/1061>

juridisk kategori och är inte heller någon ägandeform. Samerna förlorade sina rättigheter till marken. Det finns inget lagligt stöd för att staten skulle äga rättigheterna till dessa marker, även om det är praxis. Ryd & Cramér skriver:

Svenska staten har om man ska vara noga, och det ska man i juridiken, *inte laga fång, ingen hävd, inget bruk, ingen lagfart, ingen åtkomst, inga åtkomsthandlingar (ägohandlingar) och ingen sedvana i Lappmarken. Däremot har staten genom regelbundna skattnöjningar bekräftat lappbyarnas skattemannarätt, och den innebär som sagt äganderätt och ensamrätt till jakt och fiske. Enda undantagen var mark som eventuellt ägdes enskilt av privatpersoner. Svenska staten har inga sådana ägor i Lappmarken.* (Ryd & Cramér, s. 67, deras kursiv).

Staten eller kommuner har rätt att ta mark och rättigheter i anspråk som ägs av privatperson under särskilda omständigheter. Denna process kallas "expropriering" och regleras av grundlagen.³¹ Men vid expropriering ska alltid ersättning utbetalas enligt marknadspriset. Samerna – i Björkvattdalen eller någon annanstans i Sverige – har aldrig fått någon sådan ersättning för sina förlorade rättigheter.

Det här var den så kallade avvitrningen. Avvitrningen var en lantmäteriförrättning som pågick i Sverige ända sedan 1600-talet och hade som syfte att etablera gränser mellan privat och statligt ägd mark. Det var denna förrättning som etablerade moderna ägandeformer för land i Sverige, och som sakta men säkert gjorde att Sverige lämnade det feodala ståndssamhället till förmån för det moderna äganderättssystemet. Samerna, som tidigare ägt rättigheter till stora landområden och i princip hela fjällkedjan genom sin skattemannarätt, blev nu tillskrivna radikalt mycket mindre landområden. Senare, när industrins energibehov hade ökat och staten ville bygga ut vattenkraften under 1900-talets 70 första år, fortsatte avvitrningsprocesser runtom i Lappmarkerna. Samernas rättighet till mark beskars alltså ytterligare, en andra gång. Särskilt skedde detta vid mark längs vatten som faller, i forsar eller vattenfall. I vattenkraft är fallhöjd lika med ökad kapacitet.

När så dammen byggdes i Gardiken översvämmades stora delar av den mark samer ännu ägde rättigheterna till i Björkvattdalen. Även uppströms dämdes vattenflöden upp. Sjön Abelvattnet, två mil sydväst om Björkvattdalen, och Gejmån som för vatten från Ablevattnet ner i Stor-Björkvattnet, dämades upp de med. Folk blev ersatta för denna expropriation, men ersättningen var i regel mycket låg. Som exempel kan nämnas Sture Östergren. Han ägde en fin sandstrand där samtliga bybor landade sina båtar och hängde upp sina nät i Tärnamo i norra änden av Stor-Björkvattnet. Han begärde ut 500 000 kr i ersättning för förlusten av stranden. Det här var 1962. Dammen nere i Gardiken sades skulle hålla i "100 år" och han beräknade värdet av stranden över hundra år. Han ersattes med 300 kr.³² Många var dessutom tvugna att flytta eftersom även deras bostäder skulle komma att hamna under vatten. I byn Stenträsk delades byn

31 <http://sv.wikipedia.org/wiki/Expropriation>

32 Personligt samtal, den 29/12 2013

i två då det blev en sjö mellan Löfjällets östsluttning och Rönnbäcksnäset. Rönnbäcksnäset var tidigare just ett näs. Nu var det en ö.

Den svenska staten har erkänt samerna som urfolk. Man har skrivit under FN:s deklaration för urbefolkningars rättigheter. Dock har inte staten ratificerat FN:s ILO-konvention 169 om urbefolkningars rättigheter. En konvention är juridiskt bindande på ett sätt som en deklaration inte är. ILO-konventionen skulle ge samerna större rättigheter och bestämmanderätt över mark och vatten. Det skulle ge samerna rätt att kräva aktier i till exempel Vattenfall och LKAB, som varje år förser sina ägare – bland andra den svenska staten – med mångmiljardbelopp i vinster. Kolonisering av Sápmi till svenska statens fördel har varit ett uttalat mål under århundraden. Idag fortsätter i princip den processen under andra namn och former. Som erkänt urfolk ska samerna ha fler rättigheter än andra minoriteter i Sverige. Dock står detta att läsa på Sametingets hemsida:

Inget av länderna där samerna hör hemma respekterar i praktiken det samiska folkets rätt till självbestämmande. Finland, Norge och Sverige har samtliga inrättat sameting, men utan beslutanderätt. Den finska grundlagen och sametingslagen ger samerna rätt till kulturellt och språkligt självbestämmande men principerna som fastslagits tillämpas inte i praktiken i någon större utsträckning. Samerna utövar nästan inget inflytande över land, vatten och naturresurser i de samiska områdena.³³

33 <http://sametinget.se/1137>